

Van Depreminin Hukuktaki Artçıları: Anayasa Mahkemesi'nin Bayram Otel Kararı

Kerem Altıparmak



TESEV
DEMOKRATİKLEŞME
PROGRAMI

TESEV SUNUŞU

Anayasa Mahkemesi'ne (AYM) bireysel başvuru yolu 2010 Anayasa Referandumu ile açıldı. Bireysel başvuru, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) başvurudan önce tüketilmesi gereken bir iç hukuk yolu olarak 24 Eylül 2012 tarihi itibarıyla devreye girdi. Bireysel başvurunun kabulü ile, Türkiye aleyhinde AİHM'de alınan ihlal kararlarının sayısında bir düşme olacağı öngörülmüyor. Ancak şunu belirtmek gerekir; bu mekanizma ancak hak ihlaline uğrayanların Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) kriterlerine uygun giderim yollarına ulaşabilmelerinin sağlanması ile anlamlı olacaktır. Kerem Altıparmak'ın kaleme aldığı bu analiz, Anayasa Mahkemesi'nin 17.09.2013 tarihli Bayram Otel kararını inceliyor. 9 Kasım 2011'de gerçekleşen ikinci Van depreminde Bayram Otel yıkılmış ve 24 kişi yaşamını yitirmiştir. Van Cumhuriyet Başsavcılığı, Ekim 2011'de gerçekleşen ilk depremin ardından gerekli önlemlerin alınmamış olması gerekçesiyle soruşturma başlatmıştır. Soruşturmanın bilirkişi raporu binada hasar tespiti yapmayan ilgili birimleri kusurlu bulmuş, ancak Van Ağır Ceza Mahkemesi, Van Valisi ile Afet ve Acil İşler Daire Başkanlığı (AFAD) görevlileri hakkında görevsizlik kararı vermiştir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı da bu kamu görevlileri hakkında kendisine gelen soruşturma dosyasındaki iddiaları dikkate almamıştır. Bunun üzerine, Bayram Otel'de hayatını kaybeden Selman Kerimoğlu'nun eşi ve çocukları Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunmuştur. Bu yazı, kararın analiziyle birlikte, AİHS ve AİHM içtihatlarının ulusal hukuktaki tüm yargı ve yürütme organları üzerindeki bağlayıcılığını ele almaktadır. Bayram Otel kararı, AİHS'in ve AİHM kararlarının Türk hukukundaki yasa üstü/ anayasa düzeyi konumunu teyit etmiştir. Cezasızlık konusundaki Strazburg ilkelerini de Anayasal kural haline getirmiştir. Bu açıdan, kamu görevlilerinin ihmalleri sonucunda yaşanan yaşam hakkı ihlallerinin cezaz kalması sorununa ilişkin bir değişim ihtimaline işaret etmektedir. Bununla birlikte, Anayasaya aykırı yasadaki kaynaklı ihlallerde Anayasa Mahkemesi'nin izleyeceği yol, konuyu tartışma fırsatına rağmen, cevapsız kalmıştır. Kararların infazı açısından medya ve sivil toplum gibi devlet dışı aktörlerin gözetimi sürecin etkililiği açısından özel bir öneme sahiptir.

Kerem Altıparmak Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesidir. SBF'de lisans ve lisansüstü düzeyde insan hakları ve idare hukuk dersleri veren Altıparmak, Fakülte'nin İnsan Hakları Merkezi'nin Müdürüdür. Merkez tarafından yürütülmekte olan araştırma ve eğitim programlarından sorumlu olan yazarın ulusal ve uluslararası dergilerde yayımlanmış insan hakları ve silahlı çatışma hukukuna ilişkin çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Yazarın çalışma konuları arasında cezasızlık dışında, ifade özgürlüğü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, işkence yasağı ve insan hakları kurumsallaşması bulunmaktadır. Yazarın çalışmaları için bkz: <<http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/altipar/>> İletişim için: kerem.altiparmak@politics.ankara.edu.tr.

Bu yazı aynı zamanda İnsan Hakları Davası İzleme Blogu "Faili Belli" sitesinde de yayınlanmıştır.

www.failibelli.org
facebook.com/FailiBelli
twitter.com/FailiBelli_org

Anayasa Mahkemesi, Van'da 9.11.2011 tarihinde gerçekleşen depremde Bayram Oteli'nde hayatını kaybedenlerin yakınlarının yaptığı başvuruyu 17.9.2013 gün ve 2012/752 sayılı kararla (Bayram Oteli Kararı) sonuçlandırdı. Bayram Oteli davasında, başvurucular, 23.10.2011 tarihinde Van'da 7,2 şiddetinde gerçekleşen deprem sonrasında Vali ve Afet ve Acil İşler Daire Başkanlığı (AFAD) görevlilerinin mevzuatın kendilerine verdiği ödevleri yapmaması nedeniyle 9.11.2011 tarihinde gerçekleşen ikinci depremde il merkezinde yer alan Bayram Oteli'nin çökmesi nedeniyle 24 kişinin ölümünün gerçekleştiğini belirtmektedir. Henüz Anayasa Mahkemesi'nin esasa ilişkin çok az sayıda kararı bulunduğu için kararların genel eğilimine ilişkin bir şey söylemek için erken. **Bayram Oteli kararı; cezasızlık konusunda Anayasa Mahkemesi'nin AİHS ve AİHM içtihatlarını ulusal hukukta tüm yargı ve yürütme organları açısından bağlayıcı olduğunu göstermesi, üstelik bu niteliğin AİHM'in sadece Türkiye'ye ilişkin kararlarından değil, içtihadının bütününden çıkarılması nedeniyle öncü bir karar niteliği taşımaktadır.**

Dahası karar Türkiye'de yerleşik bir sorun olan cezasızlık açısından da umut verici, çünkü bu konudaki AİHM ilkelerini iç hukuka taşıyor, Anayasal bir gerekliliğe tercüme ediyor.¹ Tabii bunun için kararın sadece yapılan başvurularla sınırlı kalmaması ve cezasızlık konusunda genel ilkeler koyan bir karar olduğunun kabul edilmesi gerekiyor.

Bununla birlikte, kararın etkisi sadece cezasızlık alanıyla sınırlı değil. Anayasa Mahkemesi'nin Bayram Oteli Kararı, AİHM kararlarının *erga omnes* (herkes için ileri sürülebilen hak) etkisinden, ilke kararlarının² niteliğine ve nasıl infaz edileceğine dair birçok konuda hem uygulayıcılar hem de kuramcılara yeni tartışma alanları sunuyor. Aşağıda sırasıyla, bu yeni tartışma alanlarına ilişkin ilk izlenimlerimizi sunacağız. Karara ilişkin olumlu değerlendirmelerimiz yanında kararda atlanan kimi önemli tartışma noktalarını bu vesileyle vurgulamak gerektiğini düşünüyoruz.

AİHM KARARLARININ ERGA OMNES ETKİSİ

Anayasa Mahkemesi'nin bugüne kadar verdiği sınırlı sayıdaki bireysel şikayet kararı, iptal/itiraz kararlarından çok daha iyi analiz edilmiş, tatmin edici kararlar.³ Şüphesiz, bu kalite farkını bireysel bir sorunla genel nitelikli kuralı analiz etmedeki farklara dayandırmak mümkün. Ancak, Türkiye'de diğer mahkemelerin de ağırlıklı olarak genel/kişilik dışı/soyut konularda değil bireysel/somut/kişiliğe ilişkin konularda karar verdiği düşünülecek olursa bu kalite farkının tek başına kararın konusundan kaynaklanmadığı anlaşılabilir.

Anayasa Mahkemesi, bireysel şikayet yöntemini tamamen AİHM kararları gibi formüle etmiş ve dahası hakkın kapsamını ve sınırlarını AİHM içtihadı üzerinden tanımlamıştır. Anayasa Mahkemesi'nin, Anayasa hükümlerini Strazburg içtihadını göz ardı ederek yeniden yorumlamak yerine AİHM metodolojisini ve içtihadını

¹ Bununla birlikte hemen not edelim ki Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunan ölen S.K.'nin iki kardeşi ile ilgili, hukuk yollarına başvurmadıkları için verilen kabul edilemezlik kararı AİHM içtihatları ile çelişkili ve tartışmaya açıktır.

² İlke kararı kavramı burada daha sonraki kararlarda da uygulanacak ana ilkelerin tarif edildiği kararlar anlamında kullanılmıştır.

³ Örn. AYM, Birinci Bölüm, başvuru no. 2012/239, k.t. 2.7.2013

kullanmış olması şüphesiz çok yerindedir. Üstelik, bu kullanma iptal/itiraz veya parti kapatma davalarında⁴ görüldüğü gibi sınırlandırmayı meşrulaştırma niteliğinde de değildir.

Belirtmek gerekir ki, AİHM metodolojisi ve içtihadını kullanma sadece bir kaliteli karar sorunu değildir, aynı zamanda hukuksal bir zorunluluktur da. Anayasa Mahkemesi'nin Bayram Oteli kararı, hukuken farklı bir yöntem izlediğini ifade etse bile AYM'nin de fiilen aynı sonuca ulaştığını gösteriyor. Gerçekten de kararın, yaşam hakkı ihlallerinde devletin cezai soruşturma yükümlülüğünü belirlediği, bir başka deyişle olaya uygulanacak kuralın içeriğini saptadığı 53-62. paragrafları tamamen AİHM içtihadından derlenmiştir. **Bu, şu anlama gelmektedir: Anayasa Mahkemesi'ne göre Türkiye'de devletin yaşam hakkına ilişkin yükümlülüklerinin ne olduğu AİHM kararlarına bakılarak anlaşılabilir.**

Bu kararlar arasında, devletin doğal afetler sonrası ceza soruşturması açma yükümlülüğüne ilişkin Budayeva ve Diğerleri/Rusya⁵ kararı ise temel ilkelerin belirlendiği bölümlerde Türkçeye çevrilerek aynen aktarılmıştır. Böylece Anayasa Mahkemesi, AİHM kararlarının *erga omnes* etkisini de kabul etmektedir. Bilindiği gibi AİHM kararları, diğer uluslararası mahkeme kararlarında olduğu gibi *de jure* olarak sadece davanın taraflarını (*inter partes*) bağlar.⁶ AİHM kararlarının etkinliğini arttırma yönündeki girişimler, kararların karar verilen devlet dışındaki devletleri de bağlaması gerektiğini vurgulamaktadır.⁷ AİHM de Taraf Devletlerin, başka devletlere ilişkin verilen kararları iç hukukta dikkate alma yükümlülüğü bulunduğunu düşünmektedir:

“Bu incelemeyi yerine getirirken ve Mahkeme'nin Sözleşme'nin Birinci Bölümünde tanımlanan haklar ve özgürlüklerin nihai amir yorumunu sunduğunu akılda tutarak, Mahkeme, başka devletlere ilişkin olsa bile, ulusal yetkililerin benzer konulara ilişkin kararlarından çıkan ilkeleri yeterli düzeyde dikkate alıp almadığını inceleyecektir.”⁸

AİHM kararlarının *erga omnes* niteliği, Avrupa ortak kamu hukukunun sözcüsü olmasından kaynaklanmaktadır.⁹ Anayasa Mahkemesi de açıkça ifade etmese bile, Bayram Oteli kararında, bir başka devlet hakkında verilen kararın Türkiye'deki temel hakların içeriğinin belirlenmesi açısından dikkate alınacağını ve hatta doğrudan uygulanacağını kabul etmekte, AİHM kararlarının *erga omnes* etkisini tanımaktadır.

4 Üstelik, bu kullanma iptal/itiraz veya parti kapatma davalarında görüldüğü gibi sınırlandırmayı meşrulaştırma niteliğinde de değildir. Bu davalarda, Anayasa Mahkemesi ya çok eski Strazburg içtihadını kullanmakta, ya AİHM'in özgürlükleri kısıtlayıcı istisnai ve tartışmalı kararlarına gönderme yapmakta ya da AİHM kararının bir kısmını alıp özgürleştirici diğer bölümlerini göz ardı etmekteydi. Bu yönde kullanım örnekleri için bkz. Kerem Altıparmak (2013), “Anayasa Mahkemesi ve 4+4+4: Din ve Vicdan Özgürlüğü Hanesinde Elde Var o”, 37 (2) Mülkiye Dergisi, 147, 154 vd.

5 Budayeva ve Diğerleri/Rusya, no. 15339/02, 20.3.2008. Özellikle bkz. AYM kararın 60 ila 62. paragrafları.

6 Elisabet Fura-Sandstöm (2009), “Amplifying the Effect of the Court's Case-Law in the States Parties”, Reforming the European Convention on Human Rights (Council of Europe Publishing: Strasbourg), s. 511

7 AİHM kararlarının *erga omnes* etkisinin dikkate alınması Interlaken Zirvesinde üye devletlerden istenmiştir. Bkz. High Level Conference on the Future of the European Court of Human Rights, Interlaken Declaration, 19 Feb 2010, para. 4 (c).

8 Opuz/Türkiye, no. 33401/02, 9.6.2009, para. 163.

9 Karner/Avusturya, No. 40016/98, 24.7.2003, para. 26.

Bu yaklaşımın doğal sonucu, Türkiye’de tüm derece mahkemelerinin ve idarenin Türkiye’ye ilişkin olmasa bile AİHM kararlarının erga omnes etkisini dikkate almaları gerektirir.

GÖREVİ İHMAL DAVALARINDA CEZA SORUMLULUĞU

Van Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından yürütülen ceza soruşturması sonucunda otel işletmecisi hakkında bilinçli taksirle birden fazla kişinin ölümüne neden olma suçundan Van Ağır Ceza Mahkemesi’nde dava açılmıştır. Vali ve AFAD yetkilileri açısından ise 4483 sayılı Yasanın 3. ve 12. maddeleri uyarınca görevsizlik kararı verilmiş¹⁰ ve dosya Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı’na yollanmıştır. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı da Van Valisi ve AFAD yetkilileri açısından görevi kötüye kullanmaya ilişkin iddiaların somut bilgi ve belgelere dayanmadığı, ilgililer açısından ön inceleme yapılmasını gerektirecek bir durumun bulunmadığı gerekçesiyle şikayetin işleme konulmamasına karar vermiştir.¹¹ İşleme koymama kararına karşı bir itiraz yolu öngörülmediği gerekçesiyle Danıştay 1. Dairesi başvurusunun itirazını incelemeksizin reddetmiştir.¹²

Başvuruda görüş sunan Adalet Bakanlığı, halen idare aleyhine açılan maddi ve manevi tazminat davalarının devam ettiğini hatırlatarak başvuru yollarının tüketilmediğini ileri sürmüştür. Başvurucu ise devletin etkili ve önleyici ceza sistemi kurma yükümlülüğünü hatırlatarak, tazminatın yeterli olmadığını, ceza sorumluluğu açısından da Vali ve AFAD yetkilileri açısından bir şey yapılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.

Anayasa Mahkemesi, başvurucuların cezasızlık iddialarını AİHM içtihadını esas alarak çözümlenmiştir. AİHM Anayasa’nın 17. maddesinde korunan yaşam hakkının iki farklı yükümlülük doğurduğunu belirtmektedir: Esas ve usul ödevleri.¹³ Yaşam hakkının esasa ilişkin yönü, bir yandan devlete negatif olarak öldürmeme ödevi yüklerken öte yandan yetkisi altında bulunan kişilerin kamusal makamlar, diğer bireyler ve kendisinden kaynaklanabilecek risklere karşı korunması konusunda devlete pozitif bir ödev yükler. Bu ödev, önleme ödevidir.¹⁴

¹⁰ Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun görev suçlarında izin alınmasını öngörmektedir. Kanunun 12. maddesine göre valiler ile ilgili olarak yapılacak olan hazırlık soruşturması Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı veya Başsavcı vekili tarafından yapılır. Dosya bu nedenle Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığına gönderilmiştir.

¹¹ 4483 sayılı Yasanın 4. maddesinin 3 ve 4. fıkralarına göre “Bu Kanuna göre memurlar ve diğer kamu görevlileri hakkında yapılacak ihbar ve şikâyetlerin soyut ve genel nitelikte olmaması, ihbar veya şikâyetlerde kişi veya olay belirtilmesi, iddiaların ciddî bulgu ve belgelere dayanması, ihbar veya şikâyet dilekçesinde dilekçe sahibinin doğru ad, soyad ve imzası ile iş veya ikametgâh adresinin bulunması zorunludur. Üçüncü fıkradaki şartları taşımayan ihbar ve şikâyetler Cumhuriyet başsavcıları ve izin vermeye yetkili merciler tarafından işleme konulmaz ve durum, ihbar veya şikâyette bulunana bildirilir.»

¹² Bayram Oteli Kararı, para. 11-16.

¹³ Budayeva kararının, 128-137. paragraflarında ilk ödev tipi, 138-145. paragraflarında ise ikinci ödev tipi tanımlanmaktadır.

¹⁴ Anayasa Mahkemesi’nin esas ve usul yükümlülüğü yerine negatif ve pozitif yükümlülükler ayrımını esas aldığı görülmektedir.

Yaşam hakkının usuli yönü ise yaşam hakkının ihlal edilmesi halinde gerçekleştirilmesi gereken davranışı düzenlemektedir. Yaşam hakkı ihlallerinin cezalandırılması yükümlülüğü, usuli ödevin bir sonucudur. Bu ödevin layığıyla yerine getirilmemesi de cezasızlık denen olguya vücut vermektedir. Anayasa Mahkemesi, AİHM içtihadını izleyerek yaşam hakkı ihlallerinde gündeme gelen cezalandırma ödevlerini üç farklı seviyede değerlendirmektedir: kural/istisna/istisnanın istisnası.

a. Kural: Ceza Hukukunu İşletme Yükümlülüğü

Anayasa Mahkemesi'ne göre devlet, doğal olmayan her ölüm olayının sorumlularının belirlenmesini ve gerekirse cezalandırılmasını sağlayacak etkili bir soruşturma yürütmek zorundadır.¹⁵ Ancak Mahkeme burada bir ayrıma gitmektedir. Soruşturma türü, esasa ilişkin yükümlülüklerin cezaı bir yaptırım gerektirip gerektirmediğine göre tespit edilecektir. Kasten ya da saldırı ve kötü muameleler sonucu meydana gelen ölümlerde sorumluların tespit ve cezalandırılmasına uygun nitelikte bir soruşturma yapma yükümlülüğü vardır. Bu durumlarda tazminatla yetinilmesi mümkün değildir.¹⁶ Mahkeme bu soruşturmanın etkililiği için alınması gereken önlemleri de aynı bölümde saymaktadır.

b. İstisna: İhmal Nedeniyle Meydana Gelen Ölümler

Bununla birlikte, ihmal nedeniyle meydana gelen ölümlerin tümünde ceza soruşturması gerekemeyebilir. Eğer fiziksel bütünlüğe kasten saldırıda bulunulmamışsa; mağdurlara hukuki, idari ve hatta disiplin yollarının açık olması yeterli olabilir. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin bu bağlamda gönderme yaptığı kararların ikisi de (Vo/Fransa ve Calvelli ve Ciglio/İtalya) hekimlerin dikkatsizlik ve meslek hatasından kaynaklanan ölüm vakalarıdır.¹⁷ AİHM, bu kararlarda tıbbi ihmalleri örnek olarak göstermiştir, ancak başka hangi ihmal yoluyla ölüm olaylarında ceza hukuku dışındaki önlemlerin yeterli görülebileceğini belirtmemiştir. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi'nin de hangi ihmal yoluyla ölüm davalarında ceza sorumluluğu aramayacağını zaman gösterecektir.

c. İstisnanın İstisnası

AİHM; Öneriyıldız/Türkiye¹⁸, Budeyeva/Rusya davalarında, Vo/Fransa ve Calvelli ve Ciglio/İtalya davalarında belirtilen ihmali ölümler nedeniyle ceza davası dışında giderim araçlarının yeterli olabileceği istisnasının sınırını göstermiştir. Anayasa Mahkemesi de bu içtihadı takip ederek, ihmali ölümlerdeki ceza soruşturma ödevini şu şekilde belirlemiştir: Tehlikeli faaliyetler ve doğal afetler sonrasındaki kurtarma/önlem faaliyetleri söz konusu olduğunda, ölüm kamu makamlarının sorumluluğundaki olaylar sonucunda gerçekleşmişse, ölüme sebep olabilecek karışık olguları ortaya çıkarabilecek olan merci bu konuya ilişkin ilgili yeterli bilgiye sahip olan kamu makamlarıdır. Bunun

¹⁵ Bayram Oteli Kararı, para. 54.

¹⁶ Aynı yerde, para. 55.

¹⁷ Vo/Fransa, no. 53924/00, 8.7.2004, para. 90; Calvelli ve Ciglio/İtalya, no. 32967/96, 17.1.2002, para. 51.

¹⁸ Öneriyıldız/Türkiye, no. 48939/99, 30.11.2004.

için etkili bir resmi bir ceza soruşturması zorunludur.¹⁹ **“İhmal suretiyle meydana gelen ölüm olaylarında devlet görevlilerinin ya da kurumlarının bu konuda muhakeme hatasını veya dikkatsizliği aşan bir ihmali olduğu, yani olası sonuçların farkında olmalarına rağmen söz konusu makamların kendilerine verilen yetkileri göz ardı ederek tehlikeli bir faaliyet nedeniyle oluşan riskleri bertaraf etmek için gerekli ve yeterli önlemleri almadığı durumlarda, bireyler kendi inisiyatifleriyle ne gibi hukuk yollarına başvurmuş olursa olsun, insanların hayatının tehlikeye girmesine neden olan kişiler aleyhine hiçbir suçlamada bulunulmaması ya da bu kişilerin yargılanmaması 17. maddenin ihlaline neden olabilir”.**²⁰

Dikkat edilirse, tehlikeli durumlara ilişkin ihmali ölümlerle tıbbi hatalardan kaynaklanan ölümler arasında iki önemli fark vardır. Birincisi, doğal afetlerde devlet ajanlarının yerine getirmesi gereken bir dizi önlem söz konusudur. İkincisi, doğal afetlerde ortaya çıkan riskin öngörülebilirliği söz konusu olmalıdır.²¹ Olayda öngörülebilir bir riskin olup olmadığının anlaşılması ise ancak bir ceza soruşturmasında ortaya çıkabilir, çünkü bu bilgiye sadece idare vakıftır. Bunun için de soruşturmanın, etkili soruşturmanın asgari koşullarını yerine getirecek tarafsız ve bağımsız bir usul tarafından yerine getirilmesi gerekir.

Bayram Oteli, Van'daki ilk deprem sonrasında hasar görmüştür. Otel'in mevzuat uyarınca, kamuya açık konaklama tesisleri arasında en büyüklerinden biri de olduğu düşünüldüğünde, süratle hasar tespitinin yapılması gerekirdi. Bu konuda gereğinin yapılmaması Vali ve AFAD yetkililerini sorumlu kılmaktadır.²²

Usul Ödevinin İçeriği

Anayasa Mahkemesi, devletin sorumlularının soruşturmaya ilişkin usul ödeviyle mali sorumluluğunu birbirinden ayırmaktadır. Şüphesiz devlet ajanlarının sorumluluğunun etkili bir şekilde soruşturulmadığı bir ortamda, tam yargı veya hukuk davasından da sonuç almak zor olacaktır.²³ Ne var ki, bu mümkün olsa bile sorumluların etkili bir ceza soruşturmasına tabi olması ve suçlu bulunmaları halinde suçlarıyla orantılı bir cezaya çarptırılmaları gerekmektedir. Usul ödevi bu anlamda esas ödevinden bağımsız bir niteliğe sahiptir. **Doğal afetler söz konusu olduğunda, bu ödevin amacı, kamu görevlilerinin afetin yol açtığı riskleri öngörmesine rağmen gerekli önlemleri almayarak ölüme sebebiyet verip**

19 Budeyeva, para. 140.

20 Bayram Oteli, para. 60.

21 Hem Budeyeva hem de Bayram Oteli kararında bahsedilen Sergio Murillo Saldias/İspanya kabul edilemezlik kararını diğerlerinden ayıran bu olsa gerekir. İlgili olayda, başvurucuların yakınları özel bir kampta selde hayatlarını kaybetmiştir. Her iki davadan farklı olarak, Saldias'ta kişiler hayatlarını ilk felaket sonrasında önlemler alınmadığı için değil, ilk selde kaybetmişlerdir. İdarenin ve yetkililerin sorumluluğunu azaltan durumun, AİHM'in ifade ettiği gibi idari dava öncesinde bir ceza soruşturması bulunması yanında, bu öngörülemezlik durumu olduğu düşünülebilir. Ne AİHM ne de Anayasa Mahkemesi konuya açıklık getirmiştir. Bkz. Sergio Murillo Saldias/İspanya, no. 76973/01, 28. 11.2006.

22 Bayram Oteli, para. 63-73, özellikle 73. paragraf.

23 Akdivar/Türkiye, no. 21893/93, 16.9.1996, para. 72-73.

vermediklerinin soruşturulmasıdır. Devlet bu soruşturmayı yapmadan sadece mağdurlara tazminat ödeyerek sorumluluktan kurtulamaz. Bir başka deyişle, cezasızlık nedeniyle oluşan mağduriyetin mağdurlara tazminat ödenerek giderilmesi mümkün değildir.²⁴

Kararın bu bölümünün Türkiye'deki birçok vaka açısından önemi açıktır. Örneğin Roboski'de, 35 kişinin ölümünün etkili bir şekilde soruşturulmaması²⁵ halinde, mağdurlara tazminat ödense dahi Anayasa'nın 17. maddesinin ihlali devam edecektir.

Bununla birlikte, usul ödevi mutlak bir ödev değildir. Anayasa Mahkemesi, yine AİHM içtihadını izleyerek, bu yükümlülüğün bir sonuç yükümlülüğü değil, davranış yükümlülüğü olduğunu belirtmiştir.²⁶ Bunun anlamı, soruşturmanın sonucunda mutlaka birilerinin sorumlu bulunup cezalandırılması gerekmediği, ancak soruşturmanın tarafsız ve bağımsız merciler tarafından etkili soruşturma ilkelerine uygun bir şekilde yapılması gerektiğidir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın işleme koymama kararı bunu engellemiştir.

Soruşturmanın Aleniliği ve Gerekçeliliği

Anayasa Mahkemesi, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın işleme koymama kararının iki önemli eksikliğinin etkili soruşturmaya engel olduğunu belirtmektedir. Bu ilkelerden birincisi gerekçeliliktir. Anayasa Mahkemesi'ne göre, yetkililerin hasar tespiti ve hasarlı binalara girişin engellenmesi konusunda yetkililerce ne tür işlemler yapıldığını ortaya koyacak delil ve değerlendirmelere yer vermeksizin soruşturma açılması talebini işleme koymaması etkili soruşturmayı engellemektedir.²⁷ İkinci olarak soruşturmanın aleniliği ve başvurucuların soruşturmaya katılma hakkı Anayasa Mahkemesi tarafından vurgulanmıştır. Mahkemeye göre, soruşturmanın etkili olması için başvurucuların yürütülen soruşturmaya, soruşturmanın açıklığı temin edecek ve meşru menfaatlerini koruyabilecekleri bir şekilde dahil edilmeleri gerekir.²⁸

Anayasa Mahkemesi'nin alenilik ve gerekçelilik ilkesini etkili soruşturma açısından zorunlu unsur kabul etmesi, cezasızlık kültürünün yaygın olduğu Türkiye'de çok önemlidir. Ceza Muhakemesi Yasası'nın 157. maddesinde düzenlenen soruşturmanın gizliliği ilkesi, özellikle yakınların soruşturmanın etkililiğine ilişkin bilgi edinme ve soruşturmaya katılma hakkıyla dengelenmelidir. Zaten 157. madde de "Kanunun başka hüküm koyduğu hâller saklı kalmak" üzere diyerek bunu olanaklı kılmıştır. Bir kanun niteliğinde olan Anayasa'nın 17. maddesi ve AİHS'in 2. maddesi gizlilik ilkesinin etkili bir soruşturmaya ilgililerin katılmasını engelleyecek şekilde yorumlanamayacağını göstermektedir.

²⁴ Bayram Oteli Kararı, para. 79-81.

²⁵ "Sivil Savcıdan Uludere için Görevsizlik Kararı", http://www.radikal.com.tr/turkiye/uludere_dosyasi_askeri_savcilikta-1137176, 11.6.2013.

²⁶ Bayram Oteli Kararı, para. 78.

²⁷ Bayram Oteli Kararı, para. 84.

²⁸ Bayram Oteli Kararı, para. 85.

6216 sayılı Kanun'un²⁹ 50. maddesinin uygulanması

Anayasa Mahkemesi, davada cezasızlık nedeniyle ihlal bulmasının yanında bu ihlalin giderilmesi için araçları da göstermiştir. Buna göre, Mahkeme bir yandan başvuruçulara tazminat ödenmesine karar vermiş ancak bunun yanında “etkili ve caydırıcı bir ceza soruşturması yürütülmemesinin yaşam hakkını ihlal ettiği gözetilerek, 6216 sayılı Kanun’un 50. maddesinin (1) ve (2) numaralı fıkraları uyarınca, ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması amacıyla kararın bir örneğinin Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı’na gönderilmesine karar verilmesi gerekir” demiştir.

Kanımızca, davada hem tazminata hem de soruşturmanın yeniden açılmasına aynı anda karar verilmesi çok yerindedir. Bununla birlikte, bu kararın dayanağının 6216 sayılı Yasanın 50. maddesinin 2. değil, 1. fıkrası olması gerektiğini belirtmekte fayda var.

50. maddenin 2. fıkrası ihlal tespitine ilişkin özel bir durumu düzenlemektedir. Buna göre “Tespit edilen ihlal bir mahkeme kararından kaynaklanmışsa, ihlali ve sonuçlarını ortadan kaldırmak için yeniden yargılama yapmak üzere dosya ilgili mahkemeye gönderilir. Yeniden yargılama yapılmasında hukuki yarar bulunmayan hâllerde başvuruçular lehine tazminata hükmedilebilir veya genel mahkemelerde dava açılması yolu gösterilebilir”.

Görüldüğü gibi ihlalin bir mahkeme kararından kaynaklanması halinde, iki ihtimal söz konusu olmaktadır. Dosya ya yeniden yargılama için ilgili mahkemeye gönderilecek veya tazminata hükmedilecek ya da genel mahkemelerde dava açma yolu gösterilecektir. Hükmün kaleme alınışı hatalıdır. Çünkü yargılanmanın yenilenmesi veya tazminat yolu alternatif yöntemler olarak sunulmuştur. Bu hatalı ifade Anayasa Mahkemesi İçtüzüğünde³⁰ daha net görülmektedir. İçtüzüğün 79. maddesinin 1. fıkrasının (b) bendine göre “Bölümlerce yapılan inceleme sonunda, başvuruçuların bir hakkının ihlal edildiğine karar verilmesi hâlinde, yeniden yargılama yapılmasında hukuki yarar bulunmadığı takdirde başvuruçular lehine uygun bir tazminata hükmedilebilir.”

Halbuki bir ihlal kararının geçmişe ve geleceğe ilişkin farklı sonuçları olabilir. Bir ihlalin tespiti halinde, karar devam eden bir ihlali sona erdirebilir ama bu o ana kadarki zararı ortadan kaldırmayacaktır. Bunun için ayrıca tazminata hükmedilebilir. Hukuka aykırı bir davranışın giderilmesi için en uygun yöntem, hukuka aykırı davranışın tüm sonuçlarını ortadan kaldırmak ve mümkün olduğu ölçüde bu davranış gerçekleşmeden önceki duruma geri dönmektir (*restitutio in integrum*).³¹ AİHM’in de aynı ilkeyi kabul ettiği görülmektedir:

“Mahkeme’nin Sözleşme’nin ihlal edildiğini tespit ettiği bir karar, davalı devlete ihlali sonlandırma ve mümkün olduğu ölçüde ihlal öncesi durumu tesis edecek (*restitutio in integrum*) şekilde sonuçlarını gidermeye yönelik hukuksal bir sorumluluk yükler”.³²

29 Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun

30 Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü, R.G: 12.7.2012, No. 28351.

31 Uluslararası hukuktaki temel giderim aracının *restitutio in integrum* olduğuna dair bkz. Daimi Uluslararası Adalet Divanı, The Factory at Chorzów (Indemnity) (Almanya/Polonya), PCIJ, Ser. A., No. 17, 1928, s. 47; Kongo Demokratik Cumhuriyeti/Belçika, 14.2. 2002, ICJ Report 2002, s.3. Devlet Sorumluluğu Taslak Maddeleri, md. 35 ve Komisyon Yorumu.

32 Papamichalopoulos/Yunanistan (50. madde), 31.10.1995, Series A no. 330-B, para. 34; Assanidze/Gürcistan (BD), no. 71503/01, ECHR 2004-II, para. 197; *Maestri/İtalya*, no. 39748/98, ECHR 2004-I, para. 47.

Bu nedenle, kararın ihlalin hem geçmiş hem de geleceğe yönelik tüm sonuçlarını mümkün olduğu ölçüde gidermesi gerekecektir. Cezasızlık davalarında soruşturma yükümlülüğü, devam eden bir yükümlülük olduğu için bu yükümlülükten kaynaklanan soruşturmayı hayata geçirme, ihlali sonlandırma ödevinin bir gereğidir. Dosya bunun için Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'na gönderilmelidir. Öte yandan ihlale son verilse bile, ihlalin devam ettiği ana kadar doğan zararın da karşılanması gerekir. Kararın tazminata ilişkin kısmı da bu nedenle gereklidir. Bu nedenle, Anayasa Mahkemesi'nin 50. maddenin 2. fıkrasını amaçsal ve sistematik yorum yöntemlerini kullanarak yorumlaması ve hem tazminata hükmetmesi hem de ihlali gidermek üzere dosyayı Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'na göndermesi çok yerindedir.

Ne var ki kanımızca, aynı sonuca Yasanın 50. maddesinin 2. değil, 1. fıkrası yoluyla ulaşılması gerekirdi. Çünkü ihlalin nedeni Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın şikayetin işleme konulmamasına ilişkin kararıdır. Bu karar, bir yargısal karar değildir o nedenle 50. maddenin 2. fıkrasına değil, 1. fıkrasına tabidir. 1. fıkrada, 2. fıkradan farklı olarak Anayasa Mahkemesi'ne çok daha geniş bir takdir yetkisi vermektedir: «Esas inceleme sonunda, başvuru hakkının ihlal edildiğine ya da edilmediğine karar verilir. İhlal kararı verilmesi hâlinde ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için yapılması gerekenlere hükmedilir.»

Bu hüküm, Anayasa Mahkemesi'ne hem tazminat hem de diğer giderim konularında karar verme imkanı vermektedir. Aslında 50. maddenin 1. fıkrasını, yukarıda açıkladığımız, hukuka aykırı davranışın tüm sonuçlarını ortadan kaldırmayı ve mümkün olduğu ölçüde bu davranış gerçekleşmeden önceki duruma geri dönmeyi sağlayacak her önlem şeklinde okumak en doğru yöntem olacaktır.

Yasadan Kaynaklı İhlalin Giderimi

Bayram Oteli Davasının ilginç noktalarından biri ihlalin sebebinin uygulamadan çok bir kanun hükmünden kaynaklanmasıdır. 4483 sayılı Memurlar ve Diğer Kamu Görevlilerinin Yargılanması Hakkında Kanun'un 4. maddesinin son fıkrası belirli nitelikleri taşımayan ihbar ve şikâyetlerin Cumhuriyet başsavcıları ve izin vermeye yetkili merciler tarafından işleme konulmayacağını belirtmekte, bu karara karşı da bir itiraz yolu öngörmemektedir. Bu hüküm Anayasa Mahkemesi'ne göre etkili soruşturmayı imkansız kılmaktadır.³³

Anayasa Mahkemesi'nin kararının sadece verili olayla sınırlı kalmaması, benzer ihlallerin önünün alınabilmesi için iki olasılık mevcuttur. Birincisi, ilgili maddenin Anayasa'ya aykırı olduğunun saptanması ve iptali. Anayasa Mahkemesi'nin inceleme sırasında bir kanunun Anayasa'ya aykırı olduğunu tespit etmesi halinde nasıl davranması gerektiği tartışmaya açıktır. 6216 Sayılı Yasa tasarısı halindeyken, bu hususla ilgili özel bir hüküm içermekteydi. Tasarının 49. maddesinin 6. fıkrası "Bölümler, bireysel başvuru incelemesi sırasında temel hak ihlallerinin kanun veya kanun hükmünde kararname hükmünden kaynaklandığı kanaatine varırlarsa iptal istemiyle Genel Kurula başvururlar" demektedir. Bu hüküm, yasa haline gelseydi, bireysel şikayeti inceleyen Bölüm'ün

33 Bayram Oteli Kararı, para. 85.

ilgili Kanun hükmünün iptali için Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu'na başvurması gerekecekti. Ancak bu hüküm, Anayasa Alt Komisyonu'nun kabul ettiği metinden çıkarılmıştır.³⁴

Bununla birlikte, 6216 sayılı Kanunun 40. maddesi uyarınca davaya bakan mahkeme sıfatıyla Anayasa Mahkemesi'nin, itiraz yoluyla yasayı Genel Kurul'a götürmesinde bir engel olmadığı gibi, bunun zorunlu olduğu düşünülmektedir. Her ne kadar yukarıda açıklandığı üzere Anayasa Mahkemesi'nin Anayasa şikayeti yoluyla önüne gelen vakayı iptal etmesine ilişkin hüküm yasadan çıkarılmışsa da genel hükmün uygulanarak şikayet yoluyla gelen hükmün iptalini istemesine bir engel yoktur. Hatta Anayasaya aykırılığı saptanan hükmün iptalinin istenmesi bir zorunluluktur da. **Anayasa şikayetinin varlık sebebi AİHS kapsamındaki hak ihlallerinin önlenmesidir. Bu ihlalin kaynağı bir yasaysa, bu yasa iptal edilmediği sürece aynı ihlal defalarca gerçekleşecek, yıllarca süren yargı süreci sonrasında Anayasa Mahkemesi şikayet yoluyla ihlali tespit edecektir. Bir hukuk devletinde hakların defalarca ihlal edilmesine müsaade edilmesi, ihlalin sonrasında ise uzun süreler beklenilmesi kabul edilemez. Anayasa Mahkemesi'nin bu yolu takip etmemiş olması, Bayram Oteli kararının en tartışmalı noktasını oluşturmaktadır.**

Öte yandan, Anayasa Mahkemesi bir hükmün Anayasa'ya aykırı olmamakla birlikte Sözleşme ve Anayasa ile uyumlu yorumlanması gerektiğine ilişkin genel bir karar alabilir. Bu imkan Yasada öngörülmemiştir. Ancak AİHM İçtüzüğü'nde olduğu gibi Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü de Anayasa Mahkemesi'nin pilot karar vermesini mümkün kılmaktadır. Anayasa Mahkemesi İçtüzüğü'nün 75. maddesine göre "Bölümler, bir başvurunun yapısal bir sorundan kaynaklandığını ve bu sorunun başka başvurulara da yol açtığını tespit etmeleri ya da bu durumun yeni başvurulara yol açacağını öngörmeleri hâlinde, pilot karar usulünü uygulayabilirler. Bu usulde, konuya ilişkin Bölüm tarafından pilot bir karar verilir. Benzer nitelikteki başvurular idari mercilerce bu ilkeler çerçevesinde çözümlenir; çözümlenmediği takdirde Mahkeme tarafından topluca görülerek karara bağlanır." İçtüzüğün 75. maddesi, AİHM İçtüzüğü'nün 61. maddesine benzerdir.³⁵

Anayasa Mahkemesi'nin 4483 Sayılı Yasa'nın 4. maddesine ilişkin saptaması İçtüzükte öngörülen ölçütleri yerine getirmektedir. 4. madde, cezasızlığa yol açan yapısal bir sorun yaratmaktadır, muhtemelen Anayasa Mahkemesi'ne benzer başvurular da gelecektir. Anayasa Mahkemesi muhtemelen halihazırda anılan hükümden kaynaklanan başka çok sayıda başvuru olmamasını dikkate alarak pilot karar yöntemini izlememiştir. Yine de Mahkeme'nin saptamasını genel nitelikli bir karar olarak nitelemek mümkündür, bu anlamda yarı pilot karar (*quasi-pilot*) olduğu bile ifade edilebilir.

AİHM uygulamasında yarı pilot kararlar pilot kararlardan şu özellikleriyle ayrılmaktadır: Birincisi, AİHM bunları AİHS 46. madde başlığı altında incelemekle birlikte, pilot karar kavramını kullanmamaktadır.

³⁴ Tasarı, Alt-Komisyon ve Anayasa Komisyonu metni için bkz. Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun Tasarısı ile Anayasa Komisyonu Raporu (1/993), Dönem: 23, Yasama Yılı: 5, S. Sayısı: 696.

³⁵ Mahkeme İçtüzüğü'nün 61 (1) maddesine göre "Mahkeme bir başvuruya ilişkin olgularla ilgili Taraf Devlette benzer başvurulara neden olan veya olabilecek yapısal veya sistemik bir sorun veya benzer bir işlev bozukluğunun varlığını ortaya çıkarırsa pilot-karar usulünü başlatıp bir pilot karar verebilir."

İkincisi, bu kararlarda alınacak genel önlemler hüküm fıkrasında sayılmamaktadır. Üçüncü olarak, yarı pilot kararlarda diğer benzer davalar ertelenmemektedir.³⁶ Bu karar tipi sayıca pilot kararlardan çoktur.³⁷ Bununla birlikte, bu kararlar da hükümetlere genel önlem alma yükümlülüğü yüklerler. Bakanlar Komitesi İhtüzüğü'nün³⁸ 6. maddesine göre Taraf Devletler "Bulunan ihlal veya ihlallere benzer yeni ihlalleri engelleyen veya devam eden ihlallere son veren genel önlemleri alma" yükümlülüğü altındadır.

Bayram Oteli kararı da yapısal bir sorunda ihlal tespiti niteliği taşıdığından, benzeri ihlallere engel olacak önlemlerin alınmasını gerektiren bir yarı pilot karar şeklinde okunması gerekmektedir. Burada asli görev yasama organına düşmektedir. 4483 sayılı Kanun'un 4. maddesi cezasızlığa yol açtığı ve etkili bir itiraz yoluna imkan tanımadığı için kaldırılmalıdır.

Bununla birlikte, böyle bir yasal değişiklik yapılmaması idari makamların 4. maddeyi cezasızlığa yol açacak şekilde uygulayabilecekleri anlamına gelemmez. İdari merciler de 4483 Sayılı Kanun'un 4. maddesini bu karar sonrasında Anayasa Mahkemesi kararı ışığında yorumlamak ve bu maddeye işleme koymama kararı değil, aynı Yasanın 6. maddesi uyarınca soruşturma izni verilmemesi kararı verme yükümlülüğündedirler. 4. maddedeki işleme koymama kararının aksine 6. madde uyarınca verilen kararlara itiraz etmek ve etkili bir soruşturmanın önünü açmak böylelikle mümkün olabilecektir.

İnfaz sorunu

Anayasa'nın 153. maddesinin son fıkrasına göre "Anayasa Mahkemesi kararları Resmi Gazete'de hemen yayımlanır ve yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını, gerçek ve tüzel kişileri bağlar". Bu kuralın Anayasa şikayeti konusunda verilen kararlar açısından da geçerli olduğuna; bu nedenle Anayasa Mahkemesi'nin yargı ve idari mercilerin kararları hakkında verdiği kararların, bu kararları veren mercileri de bağladığına şüphe bulunmamaktadır. Bunun hukuk devletinin bir gereği olduğu da açıktır. Bununla birlikte, kararın yollandığı yürütme veya yargı organının kararı farklı yorumlaması veya gereğini yerine getirmemesi halinde, genel hükümler dışında, nasıl bir yonteme başvurulacağı belirsizdir. Özellikle yargı organının kararı yerine getirmemesi durumunda bu eksiklik sorun yaratabilecektir.

Anayasa Mahkemesi kararlarının ne şekilde infaz edileceği, infaz sürecinin nasıl izleneceği Kanunda cevapsız bırakılmıştır. Anayasa Komisyonu'nda kabul edilen metinde "Mahkemeler, Anayasa Mahkemesinin ihlal kararında açıkladığı görüşe uygun karar vermediği takdirde başvuru yeniden Anayasa Mahkemesine başvuruda bulunabilir. Bu durumda Anayasa Mahkemesi doğrudan, ihlali ve sonuçlarını ortadan kaldıracak kararı verir" denilmiştir.³⁹ Ancak nihai metinde bu kural yer almamıştır.

³⁶ Leach vd., s. 25.

³⁷ Örn. Ramadhi ve 5 Diğer Başvurucu/Arnavutluk, no. 38222/02, 13.11.2007; Ghigo/Malta (Adil Tatmin), no. 31122/05, 17.7.2008, para. 29; Orchowski/Polonya, no. 17885/04, 22.11.2009, para. 153-154; Sarıca ve Dilaver/Türkiye, no. 11765/05, 27.5.2010.

³⁸ Avrupa Konseyi Kararların ve Dostça Çözüm Hükümlerinin İnfazının İzlenmesine İlişkin Bakanlar Komitesi Kuralları (Rules of the Committee of Ministers for the supervision of the execution of judgments and of the terms of friendly settlements, (Adopted by the Committee of Ministers on 10 May 2006 at the 964th meeting of the Ministers' Deputies) md. 6 (2) uyarınca

³⁹ Bkz. yukarıda 34 nolu not.

Bu durumda, Bayram Oteli kararının gereğini Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın yerine getirip getirmediğini saptayacak bir mekanizma öngörülmemektedir. Bununla birlikte, cezasızlık vakalarında soruşturmanın açılması ve etkili bir soruşturma yürütülmesi, yaşam hakkının usuli ihlalini ortadan kaldıracak tek çözümdür. Bunun yapılmaması halinde ihlal devam edeceğinden Anayasa Mahkemesi'ne yeniden başvurmak ve yeniden tazminat talep etmek mümkün olabilecektir.

Ancak, kararların infazının nasıl izleneceğine dair bir yöntemin öngörülmemiş olması, uzun vadede sorunlar yaratabilecektir. Tekrar Anayasa Mahkemesi'ne başvurunun önünde bir engel bulunmama ile birlikte, bu yöntemin çok uzun süre alması riski vardır. Özellikle idareden kaynaklı insan hakları ihlallerinin giderilmesi için kararın verilmesi sonrasında infazın izlenmesine ilişkin bağımsız bir mekanizmanın varlığı faydalı olabilir.

SONUÇ

Bayram Oteli kararı, AİHS'in ve AİHM kararlarının Türk hukukundaki yasa üstü/anayasa düzeyi konumunu teyit etmiştir. Cezasızlık konusundaki Strazburg ilkelerini de Anayasal kural haline getirmiştir. Bununla birlikte, Anayasaya aykırı yasadan kaynaklı ihlallerde Anayasa Mahkemesi'nin izleyeceği yol, konuyu tartışma fırsatına rağmen, cevapsız kalmıştır. Mahkeme'nin kararlarına idare ve yargı mercilerinin ne ölçüde uyacağı ve Bayram Oteli'nde gerçekleşen yaşam hakkı ihlallerinden sorumlu olduğu ileri sürülenlerin yargı önüne çıkarılıp çıkarılmayacağını görmek için bir süre daha beklemek gerekecektir. Kararların infazı açısından medya ve sivil toplum gibi devlet dışı aktörlerin gözetimi sürecin etkililiği açısından özel bir öneme sahiptir.

Copyright @ Aralık 2013

Tüm hakları saklıdır. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı'nın (TESEV) izni olmadan bu yayının hiçbir kısmı elektronik ya da mekanik yollarla (fotokopi, kayıtların ya da bilgilerin arşivlenmesi, vs.) çoğaltılamaz.

Bu yayında belirtilen görüşlerin tümü yazarlara aittir ve TESEV'in kurumsal görüşleri ile kısmen ya da tamamen örtüşmeyebilir.



TESEV Demokratikleşme Programı, bu yayının hazırlanmasındaki katkılarından ötürü İsveç Uluslararası Kalkınma Ajansı'na ve TESEV Yüksek Danışma Kurulu'na teşekkür eder.